

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

p. mgr lic. Anity Mularczyk – Budzan

pt. *Koncepcja przyjaźni w „Listach” Hieronima ze Strydonu.*

Rozprawa napisana na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Papieskiego
Jana Pawła II w Krakowie pod kierunkiem o. prof. dra hab. Dariusza
Kasprzaka OFMCap.

Pomimo rozwoju cywilizacyjno-kulturowego oraz wielu środków multimedialnej komunikacji, jakimi dysponuje współczesny człowiek, zauważa się duży deficyt osobowych i społecznych relacji. Jak już zauważyli starożytni myśliciele bez dialogu człowieka z drugim człowiekiem nie ma pełnego rozwoju osoby ludzkiej, ponieważ „Życie jest sztuką spotkania, nawet jeśli w życiu jest tyle konfliktów” (Franciszek, *Fratelli tutti*, nr 215). Jedną z najważniejszych i najbardziej egzystencjalnych form relacji między ludźmi jest przyjaźń, która od najdawniejszych czasów stanowiła przedmiot dzieł literackich, dyskursów i refleksji. Przykładem tego jest również bogata literatura epistolarna z okresu antyku chrześcijańskiego, którą można znaleźć w pismach Ojców Kościoła. Powyższa dysertacja wpisuje się w nurt badań poświęconych zagadnieniu przyjaźni w ujęciu św. Hieronima na podstawie jego *Listów*. Korespondencja Strydończyka odzwierciedla jego błyskotliwą i niezwykle inteligentną – choć zarazem trudną i gwałtowną osobowość – będąc świadectwem różnorodnych relacji z ludźmi, z którymi utrzymywał żywe kontakty i pielęgnował przyjaźnie. Hieronim traktował bowiem list jako rozmowę z przyjacielem i jego uobecnienie, pisząc na tematy biblijne, teologiczne, eklesjalne, moralne, społeczne, ascetyczne, monastyczne i osobiste.

I. Przedmiot i struktura dysertacji

Przedmiotem niniejszej recenzji jest rozprawa doktorska autorstwa p. mgr lic. Anity Mularczyk-Budzan zatytułowana: *Koncepcja przyjaźni w „Listach” Hieronima ze Strydomu*. Powyższa dysertacja składa się ze wstępu (s. 4-13), trzech rozdziałów (s. 14-162), zakończenia (s.163-168), bibliografii (169-178) oraz wykazu skrótów (s. 179). Całość liczy 179 stron.

W pierwszym rozdziale zatytułowanym: *Przedhieronimowe koncepcje przyjaźni* (s. 14-65), Doktorantka w pierwszym paragrafie przedstawia koncepcje przyjaźni w filozofii antycznej, prezentując poglądy Sokratesa, Platona, Arystotelesa, Epikura i stoików. W drugim paragrafie Autorka ukazuje koncepcje przyjaźni w Starym i Nowym Testamencie, natomiast w trzecim paragrafie pierwszego rozdziału Doktorantka omawia tematykę przyjaźni w patrystyce. W drugim rozdziale zatytułowanym: *Koncepcja przyjaźni według Listów Hieronima* (s. 66-113), Autorka na podstawie spuścizny epistolarnej Strydończyka w pierwszym paragrafie ukazuje cechy prawdziwej przyjaźni, w drugim przedstawia osobę przyjaciela (wymagania, obowiązki względem przyjaciela), w trzecim omawia zagrożenia przyjaźni, natomiast w czwartym i zarazem ostatnim paragrafie Doktorantka przedstawia przyjaciół św. Hieronima (Bonozus, Rufin z Akwilei, Heliodor, Pammachiusz, papież Damazy, Marcela, Paula i Eustochium, Augustyn z Hippony). W trzecim rozdziale zatytułowanym: *Retoryka przyjaźni – analiza wybranych Listów Hieronima do przyjaciół* (s. 114-162), Doktorantka prezentuje powyższe zagadnienie omawiając w pierwszym paragrafie listy do Rufina, w drugim paragrafie do Pammachiusza, w trzecim paragrafie do Marceli, w czwartym paragrafie do Eustochium i w ostatnim piątym paragrafie listy do św. Augustyna. Należy podkreślić, że każdy rozdział dysertacji został poprzedzony zwięzłym wprowadzeniem i zakończony zwięzłym podsumowaniem, co ułatwia czytelnikowi zapoznanie się z treścią pracy i zapewnia ciągłą narrację tekstu.

Podsumowaniem pracy jest zakończenie, w którym Doktorantka formułuje ogólne wnioski wynikające z przeprowadzonych badań. Bibliografia pracy została podzielona w następujący sposób: 1. Źródła podstawowe – 1.1 Edycje historyczne: Sancti Eusebii Hieronimi Stridonensis Presbyteri, *Epistulae*, (ed.) D. Vallarsi 91734-1743 Verona), [w:] J.-P. Migne, *Patrologia Latina*, PL 22: 30, Paris 1845; Sancti Eusebii Hieronimi, *Epistulae*, (ed.) I. Hilberg, [w:] *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, CSEL 54-56, Vienna 1910-1918, 1996 (repr.) – 1.2 Edycje krytyczne (polskie przekłady *Listów św. Hieronima*) – 2. Inne

źródła starożytne (39 pozycji) – 3. opracowania (84 pozycje) – 4. Dokumenty Kościoła (3 pozycje) – 5. Pomoce leksykograficzne (8 pozycji). Należy podkreślić, że bibliografia została sporządzona starannie i rzeczowo.

Praca doktorska stanowi studium dojrzałe i zarazem oparte na źródłach. Kompozycja pracy jest logiczna i przejrzysta. Plan pracy został ułożony zgodnie z zasadą asocjacji. Tematy główne i uzupełniające zostały prawidłowo zostały wyodrębnione i zatytułowane. Kompozycja całości spójna, wskazująca na logiczne podporządkowanie tez głównych i uzupełniających tematowi dysertacji.

II. Ocena merytoryczna rozprawy

Opracowanie zagadnienia, jakim jest koncepcja przyjaźni na podstawie *Listów św. Hieronima* jest niewątpliwie nowatorskie i stanowi cenny wkład w badania nad powyższą tematyką. Dysertacja stanowi nowe ujęcie, ponieważ dotychczas w literaturze obcojęzycznej i na gruncie polskim nie powstała monografia omawiająca tak kompleksowo tej problematyki. Motywem napisania niniejszej dysertacji – jak pisze Autorka – jest fascynacja postacią św. Hieronima oraz pragnienie przedstawienia jego osoby na podstawie jego korespondencji (s. 6). We wstępie Autorka przedstawia cel badawczy pracy: „Korespondencja Doktora Kościoła stanowi najbardziej intymną część jego twórczości, dlatego też niniejsza praca jest próbą wyłonienia poglądów Hieronima dotyczących przyjaźni spośród zbioru bogatej epistolografii Strydończyka” (s. 6).

Doktorantka w formułuje swój zamiar w następujący sposób: „Zagadnienie przyjaźni widziane oczyma jednego z wielkich Ojców Kościoła oraz opis specyfiki utrzymywania i nazywania relacji przez Hieronima ze Strydonu w świetle jego *Listów* – oto główne cele badawcze które z kolei implikują konkretne pytania” (s. 6). W konsekwencji Autorka we wstępie postawiła sobie szereg pytań: „W jaki sposób św. Hieronim rozumiał pojęcie przyjaźni? Czy Strydończyk każdego z adresatów definiuje jako przyjaciela, czy też tytuł ten zarezerwowany jest dla węższego grona osób? Jeśli tak – kto należy do tej grupy i dlaczego? Jakie cechy powinien posiadać prawdziwy przyjaciel i czy w ogóle taki istnieje?” (s. 7). W ramach pracy Doktorantka podjęła się próby odpowiedzi na postawione powyżej problemy oraz pytania w oparciu o *Listy św. Hieronima*. Należy podkreślić, że dużym walorem niniejszej dysertacji jest staranne zebranie materiału źródłowego oraz rzetelna analiza.

Autorka dysertacji wiele uwagi poświęca omówieniu stanu dotychczasowych badań nad podjętą tematyką, zwracając uwagę na publikacje polskie i obcojęzyczne. Należy zauważyć,

że dysertacja posiada charakter źródłowy i interdyscyplinarny, ponieważ pojawia się w niej zróżnicowana tematyka o charakterze historycznym, teologicznym oraz filologicznym. Dlatego, uwzględniając łączenie badań interdyscyplinarnych i pluralizm metod badawczych, Doktorantka dostosowała metody badawcze w celu dokonania syntezy i wnioskowania teologicznego. Autorka w następujący sposób charakteryzuje metodę badawczą pracy: „W zależności od podejmowanych czynności badawczych danego rozdziału dostosowałam określone metody nauk szczegółowych, aby finalnie dokonać syntezy, w postaci wnioskowania teologicznego – uwzględniającego Objawienie” (s. 11). Doktorantka posłużyła się w pracy metodą filologiczną, historyczną, teologiczną oraz w niektórych miejscach metodę porównawczą. Zastosowane metody zostały szczegółowo zaprezentowane i wyjaśnione.

Walorem dysertacji jest bez wątpienia przedstawienie koncepcji przyjaźni w filozofii antycznej, w Starym i Nowym Testamencie oraz w refleksji utworów patrystycznych. Zdaniem recenzenta Doktorantka więcej uwagi w tej kwestii mogłaby poświęcić autorom stoickim, szczególnie Seneci i Markowi Aureliuszowi. Podejmując tematykę przyjaźni u Ojców Kościoła Autorka prezentuje poglądy Klemensa Aleksandryjskiego, Orygenesusa, Grzegorza Cudotwórcy, Cypriana, Tertuliana, Bazylego Wielkiego, Grzegorza z Nazjanzu, Ambrożego, Jana Chryzostoma. Zdaniem recenzenta w pracy należało uwzględnić również nauczanie biskupa Hippony św. Augustyna na temat przyjaźni (zob. A. Eckmann, *Koncepcja przyjaźni w dziełach św. Augustyna*, Roczniki humanistyczne, t. 44, z. 3 (1996), s. 231-241; E. Stanuła, *Wyznania św. Augustyna o przyjaźni*, VPatr 15 (1988) s. 881-890).

We wprowadzeniu do II rozdziału zatytułowanego: *Koncepcja przyjaźni według Listów Hieronima*, można by dokonać rozróżnienia między terminem „przyjaźń” a „przyjaźń prawdziwa”, zwłaszcza, że w tytule drugiego paragrafu pojawia się termin „przyjaźń prawdziwa”. W tym wypadku należałoby ustalić precyzyjną terminologię, w czym pomocne byłyby łacińskie terminy stosowane przez Strydończyka. Pojawia się również pytanie, czy Hieronim nazywa kobiety *expressis verbis* swoimi przyjaciółkami? Wiemy, że niektóre z nich obdarzał wielką empatią i szacunkiem, adresując do nich wiele ze swoich listów. Czy jednak Marcelę, Paulę lub Eustochium można określić jako przyjaciółki Hieronima? Wydaje się bowiem, że w ówczesnym czasie deklaracja przyjaźni duchownego z kobietą w formie listu była czymś wyjątkowym, chociaż jednocześnie wiemy, że Hieronim łamał pewne schematy, gromadząc wokół siebie grono pochodzących ze znakomitych rodzin rzymskich kobiet i zachęcając je do lektury Pisma Świętego oraz życia monastycznego.

Kolejną kwestią jest zapytanie, czy św. Augustyna można nazwać przyjacielem Hieronima? Jak wiemy, nie spotkali się osobiście, lecz znali się jedynie z wymiany listów i bardzo cenili, ale czy tę więź można nazwać przyjaźnią? W dysertacji czytamy: „Hieronim miała w osobie Augustyna przyjaciela aż do ostatnich chwil swojego życia” (s. 108). Wydaje się, że tezę tę należałoby jeszcze bardziej pogłębić w oparciu o analizę materiału źródłowego. Czy Hieronim wprost nazywa – tak jak czynił to w odniesieniu do innych osób – biskupa Hippony przyjacielem?

Jeśli chodzi o tytuł trzeciego rozdziału: *Retoryka przyjaźni – analiza wybranych Listów Hieronima do przyjaciół*, to zdaniem recenzenta należałoby we wprowadzeniu to tego rozdziału sprecyzować samo pojęcie retoryki przyjaźni, ponieważ definicja terminu „retoryka” jest dość pojemna. W okresie antycznym retoryka definiowana była jako *ars* i posiadała swoje miejsce w systemie edukacji jako jedna ze sztuk wyzwolonych. Warto w tym kontekście sięgnąć co spuścizny autorów klasycznych, którzy wiele miejsca poświęcali znaczeniu retoryki w życiu. Hieronim znał pisma autorów antycznych w tym gramatyków, którzy posługiwali się tym pojęciem.

Podsumowując ocenę merytoryczną dysertacji należy podkreślić, że się z postawionego sobie we wstępie celu badawczego Doktorantka wywiązała się bardzo dobrze. Konsekwentnie, rzeczowo i – co należy szczególnie zaakcentować – z wrażliwością przedstawiła poglądy Hieronima na temat przyjaźni w oparciu o świadectwo jego życia, jakim jest literatura epistolarna. Z pewnością powyższe opracowanie jest ważne także ze względu na aktualność podejmowanej tematyki i może posłużyć współczesnemu człowiekowi do odkrywania znaczenia prawdziwej przyjaźni w relacjach indywidualnych i społecznych.

III. Formalna strona pracy

Od strony metodologicznej i formalnej praca jest poprawna. Należy podkreślić, że atutem dysertacji jest także jej niezwykle dostępna forma podawcza. Autorka w sposób jasny, prosty i komunikatywny, a zarazem kompetentny i rzeczowy relacjonuje omawiane treści, rezygnując z tak ulubionej przez wielu współczesnych badaczy zawilej terminologii. Pracę czyta się bardzo dobrze. Doktorantka posługuje się naukowym stylem, co uwidacznia się w konstruktywnym formułowaniu myśli. Pomimo troski o poprawność edytorską, w dysertacji można znaleźć kilka błędów, potknięć stylistycznych i błędów literowych. Zdaniem recenzenta należałoby zwrócić uwagę na właściwe formatowanie tekstu jak np. w przypisie nr 11 (s. 8); natomiast w przypisie nr 28 (s. 11) brakuje wskazania odpowiedniego dzieła. W przypadku

jednego tytułu to pisany jest raz w cudzysłowie, a następnie bez cudzysłowu i kursywą (zob. „Lizys” – *Lizis*, s. 20). Jeśli cytujemy do samo dzieło w kolejnych przepisach następujących po sobie, to należy zastosować słowo – tamże, zob. s. 21; 22; 32; 48; 97; 98; 115; 117; 119; 120; 123; 125; 26; 128; 133; 135; 147; 149. W przypisie nr 40 przy nazwisku autora zakradł się mały błąd edytorski (s. 21). Na stronie 24 można znaleźć „literówkę” (zob. na wet – powinno być nawet, s. 24). W przypisie nr 98 tytuł *Biblia Tysiąclecia* powinien być napisany kursywą (s. 34). Zdarza się, że w jednym zdaniu stosowana jest kreska krótka „-” i kreska „–” (zob., s. 36; 40; 45; 49; 56;). Z pewnością należałoby ujednoczyć stosowanie tych znaków pod względem edytorskim. Orygenes określa się łacińską nazwą *Adamantius*, tymczasem w tekście wkradł się błąd i użyto określenia *Adimantius* (s. 53). Tytuły dzieł w przypisie nr 240 (s. 60) oraz na s. 63 powinny być napisane wielkimi literami.

IV. Kwestie do dyskusji

Pierwsza kwestia – W podsumowaniu drugiego rozdziału zatytułowanego: *Koncepcja przyjaźni według Listów Hieronima*, Doktorantka pisze: „W *Listach* pobrzmiewają echa antycznych filozofów greckich, czy to wprost cytowane, czy też parafrazowane” (s. 110). Proszę przedstawić tych autorów starożytnych greckich i rzymskich, których poglądy o przyjaźni były najbliższe Hieronimowi? Czy dokonuje on recepcji ich poglądów? Czy jest od kogoś z nich najbardziej zależny?

Druga kwestia – We wprowadzeniu do trzeciego rozdziału zatytułowanego: *Retoryka przyjaźni – analiza wybranych Listów Hieronima do przyjaciół*, Autorka pisze: „Hieronim był mistrzem budowania wypowiedzi. Niezwykły dar posługiwania się słowem widoczny jest również na kartach *Listów*. Oprócz argumentacji merytorycznej spotykamy w nich zatem rozbudowane porównania, liczne metafory czy zwroty grzecznościowe. Pojawiają się także odwołania do tego, co nieracjonalne, czyli emocji i uczuć” (s. 114). W okresie starożytności retoryka była uznawana za sztukę i oznaczała „umiejętność przemawiania”. *Ars rhetorica* była przedmiotem podręczników i zajmowała ważne miejsce w systemie studiów. Zarówno antyczni i chrześcijańscy autorzy znali kilkadziesiąt figur retorycznych i posługiwali się nimi (np. *aenigma*, *allegoria*, *anaphora*, *emphasis*, *hyperbole*, *ironia*, *metaphora*, *parabole*, *synecdoche*, *tautologia*, *etc*). Czy Hieronim posługuje się w praktyce znanymi w okresie starożytnym figurami retorycznymi w swojej korespondencji skierowanej do przyjaciół? Jeśli tak, to jakimi figurami retorycznymi posługuje się najczęściej Hieronim?

V. Wnioski końcowe

Wymienione powyżej uwagi w niczym nie osłabiają wartości merytorycznej przedstawionej dysertacji. Traktować je należy raczej, jako swoiste dopowiedzenia i pytania skierowane do Doktorantki. Cały, bowiem problem zawarty w pracy opisany został rzetelnie, zrozumiale i wyczerpująco.

Praca doktorska jest źródłowa, obficie udokumentowana w przypisach tekstami źródłowymi, więc nie burzy płynności narracji. Autorka dysertacji też czerpie z opracowań przedmiotu, umiejętnie je ze sobą zestawia, poddaje ocenie i wyraża swój samodzielny osąd. W sumie więc powyższa dysertacja stanowi cenny wkład w badania nad problematyką koncepcji przyjaźni w okresie starożytności chrześcijańskiej. Przedstawiona rozprawa, zarówno w sensie merytorycznym jak i też formalnym spełnia wszystkie wymagania stawiane pracom doktorskim, dlatego wnioskuję do Rady Dyscypliny „Nauk Teologicznych” Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, aby stanowiła podstawę do dalszych etapów przewodu doktorskiego p. mgr lic. Anity Mularczyk-Budzan.

Ks. Michał Kielig